

La mitificació vuitcentista del passat medieval: la figura de Jaume I, rei d'Aragó

Rafael Roca
Universitat de València

Si convocàrem un referèndum per a triar el personatge històric més estimat i recordat pels habitants del País Valencià no hi ha dubte que el vencedor seria, i per golejada, Jaume I el Conqueridor, rei d'Aragó i fundador del Regne de València, el monarca que alliberà els primitius valencians del jou sarraí, i que els dotà de llengua, religió i cultura; d'identitat, en suma. És a dir, el monarca que assentà les bases de la personalitat valenciana i, per a molts, el “primer valencià” (Ferrando/Escartí 2008a; Escartí 2012). Ni Ausiàs March, ni Joanot Martorell, ni cap dels dos papes Borja, ni sor Isabel de Villena, ni Teodor Llorente, ni Joan Fuster, ni Vicent Andrés Estellés, ni tan sols el cèlebre i miraculós sant Vicent Ferrer, que molt probablement aconseguiria la segona posició, conciten entre nosaltres el valencians tantes simpaties com el rei en Jaume, un personatge que deu tant a la història com al mite (Furió 2007).

La propensió dels valencians actuals a lloar i magnificar la figura del Conqueridor és gairebé unànime, i afecta a la totalitat dels sectors socials i culturals; fins i tot, i per paradoxal que sembla, als qui neguen la unitat de la llengua i la cultura catalana. Aquest corrent d'opinió que presenta Jaume I com una figura intocable, de consens, es fonamenta en una tradició centenària i es manifesta tan vast, i l'heroïcitat amb què són revestits els seus actes tan extrema, que si no fóra per la llicenciosa vida sexual que l'heroi de referència practicà és quasi segur que ja faria segles que hauria sigut promogut als altars. De fet, l'any 1633 es registrà una proposta d'inici de procés de canonització que, finalment, féu fallida, i existeixen mostres que acrediten que durant el segle XIX era conegut com a “el Sant”.

Tres fites històriques pròximes en el temps i impulsades pels escriptors valencians vuitcentistes –pertanyents a l'anomenada Renaixença, el moviment lingüístic i literari que protagonitzà la segona part del segle XIX– són, en gran mesura, les responsables de la mitificació del personatge i de la magnanimitat amb què actualment els habitants del País Valencià contemplen la figura de Jaume I: la commemoració del VIé centenari de la seua mort, que tingué lloc en juliol de 1876; la visita que una trentena d'escriptors i artistes valencians i catalans –entre els quals Teodor Llorente, Fèlix Pizcueta, Lluís Cebrian Mezquita, Jacint Verdager, Francesc Matheu, Jaume Collell i l'arquitecte Antoni Gaudí– realitzaren en maig de 1882 al monestir de Poblet (Tarragona), el lloc on fou enterrat el rei en Jaume; i el VIIé centenari del naixement del Conqueridor, que, malgrat diverses dificultats polítiques, es festejà a València a principis del segle XX, en 1908.

Tot i que el procés de mitificació de Jaume I no s'inicià, ni molt menys, durant el darrer terç del segle XIX –la centúria en què varen ser elaborats la major part dels mites nacionals catalans (Sunyer 2006)–, sí que fou durant els vint-i-vuit anys que van de 1876 a 1908 que experimentà un considerable salt qualitatiu. I és que, tal com afirmà Antoni Igual Úbeda (23-24), els protagonistes de la Renaixença conreada als marges del riu Túria sentiren una especial predilecció “històrica i sentimental” per Jaume I, ja que consideraven que era amb la conquesta de 1238 per ell encapçalada que començava la vertadera història del Regne de València; i, per això mateix, no fou “una casualitat o una arbitrarietat” que “centraren llurs devocions al volt de la figura, veritablement

admirable”, del rei, que esdevingué d’aquesta manera el representant per excel·lència de la pàtria.

Prova del gran influx i simbolisme que Jaume I exercí entre els escriptors vuitcentistes de la Renaixença valenciana és el fet que el nom de la principal societat literària al voltant de la qual gravitaren, Lo Rat Penat –és a dir, l’esmurriac o voliac, l’animal popularment conegut a València com a rata penada–, fundada en 1878, prové de la confusió de l’escurçó o el drac alat de la cimera que hom atribueix al rei “amb una rata penada, i aquesta amb el monarca conqueridor. I per això mateix el gran simbolisme nacional que tingué per a la Renaixença, sobretot per a la valenciana” (Furió 2007, 125).

El VIé centenari de la mort de Jaume I (1876)

La primera manifestació social i literària vuitcentista que contribuí d’una manera notòria a l’exaltació, la reivindicació i la mitificació del fundador del Regne de València tingué lloc en juliol de 1876, a propòsit dels actes de commemoració del VIé centenari de la seua mort, una efemèride que començà a gestar-se dos anys abans, en 1874, quan Teodor Llorente (Roca 2007) publicà la traducció castellana de la biografia *Don Jaime I el Conquistador* que havia redactat el provençal Carles de Tourtoulon. Una obra que, segons reconeixia seixanta anys després l’historiador Francesc Almela i Vives (17), “ha estat un gran servei per a donar a conèixer entre els valencians la figura de Jaume el Conqueridor”.

Així, la idea de celebrar el centenari començà a prendre força un any abans, el 27 de juliol de 1875, quan un grup d’intel·lectuals valencians encapçalats per Teodor Llorente i Vicent Wenceslau Querol adreçaren una carta a l’alcalde de València sol·licitant a l’Ajuntament que “se digne aprobar la idea de commemorar en el año próximo el sexto centenario de la muerte de D. Jaime el Conquistador”¹. L’escrit fou publicat l’endemà a *Las Provincias*, el diari que en 1866 havia fundat Llorente i que des d’aleshores dirigia, i tingué conseqüències immediates, ja que provocà que Manuel Carboneres, arxiver municipal, fera públic l’acord que el 17 de juliol de 1372 havien pres els jurats de la ciutat de València perquè “todos los años se celebrasen unas honras fúnebres por el descanso de aquel gran rey”². Amb la qual cosa, la commemoració no sols esdevenia una obligació històrica, sinó també moral.

Durant el mes de setembre de 1875 un parell d’articles anònims insistiren en la conveniència de festejar el centenari³, i a principis de novembre l’Ajuntament de València aprovà un primer esborrany de programa d’activitats que, entre d’altres, contemplava: l’erecció de l’estàtua que hui podem contemplar a la plaça Alfons el Magnànim; la celebració d’una processó cívica i d’una missa de Rèquiem per l’ànima del monarca; l’encunyació d’una medalla commemorativa; i la convocatòria d’un certamen literari en què, juntament amb els poetes valencians, hi prengueren part els catalans, balears i provençals⁴.

¹ “Deuda de gratitud de Valencia. Conmemoración del sexto centenario del fallecimiento de D. Jaime el Conquistador”. *Las Provincias*, 28 de juliol de 1875. Signaven aquell escrit Teodor Llorente, Vicent W. Querol, Eduard Atard, Joan Reig i Garcia, Felicíssim Llorente, Josep Fernández Olmos, Vicent Greus, Aureli Querol, Bernat Ferrandis, Joan Navarro Reverter, Rafael Ferrer i Bigné i Josep Brel.

² “Noticias locales”. *Las Provincias*, 29 de juliol de 1875.

³ Varen veure la llum a *Las Provincias* els dies 24 i 29 de setembre de 1875, respectivament.

⁴ “Centenario de D. Jaime el Conquistador”. *Las Provincias*, 4 de novembre de 1875.

La festivitat ja no tenia marxa enrere, i sols calia organitzar-la. Per a fer-ho, el 22 de febrer de 1876 es constituí l'anomenada junta del centenari, que fou presidida per Emili Borso di Carmineti, tinent d'alcalde de València, i en la qual figuraren noms tan significatius de les lletres valencianes com ara Vicent Boix, Cristòfor Pasqual i Genís, Eduard Pérez Pujol, Miquel Velasco, Vicent Querol, Ramon Ferrer i Matutano, Rafael Ferrer i Bigné, Jacint Labaila i, com no, Teodor Llorente⁵.

La junta començà a treballar sense demora, i el 5 d'abril de 1876 publicà un primer cartell oficial del certamen que anunciava la dotació de sis premis, tres en castellà i tres en català⁶. Al cap d'una setmana *Las Provincias* assegurava que el ressò de les festivitats que es preparaven a València ja havia arribat a les altres dues grans capitals del territori catalanoparlant, és a dir, Barcelona i Palma⁷. I també a Tarragona, on un periòdic local afirmà que “sería de aplaudir que para la época” en què València tenia previst homenatjar el record del rei en Jaume “se dejase del todo terminado el panteón que, erigido en esta santa Basílica, contiene los restos del ínclito monarca de Aragón”. En opinió del diari de Llorente, aquella era una molt digna iniciativa, “pues justo será el que todas las provincias que estuvieron sujetas al mando del gran monarca aragonés le dediquen un honroso recuerdo el día en que se conmemora su muerte”⁸.

Cinc setmanes després d'aparèixer la convocatòria del certamen se sabé que els organitzadors ja havien començat a rebre composicions líriques, i que això feia preveure que “se vea muy favorecido por los poetas”⁹. I no sols pels poetes, ja que, així que avançaren els dies, diverses institucions manifestaren el seu interès a contribuir-hi amb premis. La primera a fer-ho fou l'Ajuntament de Tarragona, que s'hi associà amb la donació d'“una joya de plata, cuya clase aún no se ha determinado”¹⁰.

Aquella joia no fou ni l'única ni la darrera. D'altres entitats degueren sentir-se interpel·lades, i durant els darrers dies de maig es conegué l'adhesió de les Diputacions de Castelló i d'Alacant¹¹, i també d'un grup d'escriptors mallorquins que havien decidit patrocinar “una medalla de oro que ha de concederse a la mejor leyenda o romance en lemosín que se refiera a un hecho notable de la conquista de Mallorca, en el cual resalte la figura del rey D. Jaime”; guardó que *Las Provincias* qualificà com una “buena prueba de su entusiasmo por las glorias de nuestra antigua patria y de deferencia hacia nuestra ciudad, hermana suya en historia, en lengua y en costumbres”¹². A més d'aquestes contribucions, el certamen encara registrà l'adhesió de cinc corporacions més: les Diputacions de Barcelona i de les Illes Balears, els Ajuntaments de Saragossa i de Montpeller, i la Societat per a l'estudi de les llengües romanes.

Sempre en relació amb la festivitat, el 9 de juny el diari de Llorente reproduí la carta que el reusenc Joan Baptista Grau i Vallespinós, canonge de la catedral de Tarragona, havia publicat en un dels periòdics d'aquella ciutat “sobre la oportunidad de

⁵ “Noticias locales”. *Las Provincias*, 23 de febrer de 1876. Sobre la implicació de Llorente en aquell certamen, vegeu Roca 2009.

⁶ “Certamen histórico-literario. Comisión especial del centenario del rey D. Jaime”. *Las Provincias*, 5 d'abril de 1876. El cartell fou també publicat, aquell mateix dia, al *Diario de Valencia* i a *El Mercantil Valenciano*.

⁷ “Noticias locales”. *Las Provincias*, 11 d'abril de 1876.

⁸ “El sepulcro de D. Jaime el Conquistador”. *Las Provincias*, 22 d'abril de 1876.

⁹ “Noticias locales”. *Las Provincias*, 11 de maig de 1876.

¹⁰ “Noticias locales”. *Las Provincias*, 13 de maig de 1876.

¹¹ “Noticias locales”. *Las Provincias*, 19 i 20 de maig de 1876.

¹² “Noticias locales”. *Las Provincias*, 31 de maig de 1876.

restaurar el histórico monasterio de Poblet”¹³. Aquella no era, però, una iniciativa nova. Anys enrere, el valencià Pere Díez de Rivera i Valeriola, més conegut com el comte d’Almodòvar, ja havia traslladat una proposició a l’Ajuntament en què demanava que

se tratase con las diputaciones y ayuntamientos de las provincias aragonesas, catalanas, mallorquinas y valencianas la manera de adquirir entre todas el indicado monasterio, o lo que de él quede, y reparándolo o reconstruyéndolo de una manera conveniente, se volvieran a depositar en él los venerables y gloriosos restos de aquel monarca aragonés¹⁴,

restes que poc després de la desamortització havien sigut traslladades a Tarragona pel capellà de l’Espluga.

El programa definitiu de les festes centenàries, previstes per al 26, 27 i 28 de juliol, es féu públic el dia 19 d’aquell mes¹⁵; el 20 es coneixia la dotació d’un nou premi per part dels periodistes de Barcelona¹⁶; el 23 el nombre definitiu de les obres rebudes, que ascendia a 121¹⁷; i el 25 l’arribada d’alguns convidats il·lustres, com ara el mallorquí Marià Aguiló i els catalans Víctor Balaguer i Albert Quintana¹⁸. Tal com estava previst, el 26 s’iniciaren els actes commemoratius. Al migdia, la comissió de festes de l’Ajuntament realitzà la invitació oficial a les autoritats i, posteriorment, a les set de la vesprada, les capelles de la Catedral i del Reial Col·legi del Corpus Christi cantaren un gran nocturn “mentre totes les campanes de la ciutat tocaven a mort” (Soler i Godes 1982, 32).

L’endemà, dia 27, centenari de la defunció de Jaume I, tingueren lloc les exèquies, que s’iniciaren a les vuit del matí amb la concentració a la porta de l’Ajuntament de les autoritats, corporacions i demés personalitats¹⁹. Es formà una llarga processó cívica en què, a banda de múltiples entitats i gremis, hi destacava la presència d’un carro fúnebre que transportava diversos objectes personals de Jaume I, com ara el casc, l’escut, l’esperó i el serrell del seu cavall; carro que, segons assegurà *Las Provincias*, estava cobert per un “rico paño de terciopelo negro con gran franja de oro, y en las esquinas bordados los escudos de Valencia, Cataluña, Aragón y Mallorca”.

A la Seu fou oficiada la solemne missa de rèquiem del mestre Pacini, i, posteriorment, prengué la paraula mossén Godofred Ros i Biosca, canonge de la catedral, a qui s’havia confiat la “difícil” missió de pronunciar el sermó d’honres fúnebres del gran monarca. Era l’una de la vesprada quan, enmig d’una gran xafogor, la comitiva oficial iniciava el retorn a la Casa de la Vila.

El dia 28 tingué lloc l’acte central de les festivitats, el que servia per tancar-les: la sessió apològica i certamen històric i literari en honor de Jaume I. El lloc escollit fou el pati central del Col·legi del Corpus Christi, popularment conegut com del Patriarca, que havia sigut decorat i il·luminat expressament per a l’ocasió. Segons expliquen les cròniques periodístiques, els arcs que conformen el claustre

¹³ “Recuerdos de D. Jaime el Conquistador. El monasterio de Poblet”. *Las Provincias*, 9 de juny de 1876.

¹⁴ Carta 14. *Epistolari Llorente*, vol. I, Barcelona: Biblioteca Balmes, 1928: 22.

¹⁵ “Sexto centenario de la muerte del rey Don Jaime I, en los días 26, 27 y 28 de julio de 1876”. *Las Provincias* (19-VII-1876).

¹⁶ “Noticias locales”. *Las Provincias*, 20 de juliol de 1876.

¹⁷ “Certamen del centenario. Composiciones presentadas al certamen histórico-literario en honor de D. Jaime I de Aragón”. *Las Provincias*, 23 de juliol de 1876.

¹⁸ “Noticias locales”. *Las Provincias*, 25 de juliol de 1876.

¹⁹ “Exequias del Rey D. Jaime I el Conquistador”. *Las Provincias*, 28 de juliol de 1876.

se habían cerrado por medio de vistosos tapices de estilo gótico, de color rojo, con dibujos de oro, sobre los cuales se destacaban grandes escudos con las armas de Barcelona, Zaragoza, Mallorca, Tarragona, Valencia, Lérida y Castellón.

I enmig de l'arc central, “ocupando la presidencia, estaba el trono, formado de ricas telas de seda roja y amarilla, imitando las barras aragonesas”. Per la seua banda, la presidència del certamen ocupava una extensa taula que havia sigut “cubierta de damasco rojo, con los escudos bordados de Valencia, Barcelona y Mallorca”²⁰. Cosa que indica que la cent anys després tristament famosa batalla valenciana dels símbols era encara molt lluny de produir-se.

Les autoritats i personalitats convidades es reuniren en el paranimf del pròxim edifici de la Universitat; “y a las nueve penetraron en el salón, precedidas por el ayuntamiento de la ciudad, precedido por los maceros”. Quan tothom hagué pres el lloc que li corresponia “comenzó la función tocando la orquesta la preciosa sinfonía de *Guillermo Tell*”. Acte seguit Emili Borso, president de la junta del centenari, examinà els diversos punts de vista sota els quals la història presentava Jaume I, i parlà de les seues victòries, conquestes, treballs de pacificació del regne i grans dots de legislador i escriptor. Encara que *Las Provincias* assegurà que “grandes aplausos vinieron a probar que el auditorio [...] había quedado complacido del erudito trabajo del panegirista de D. Jaime”, el ben cert és que, gràcies a una carta inèdita que cinc dies després Llorente envià a Querol, sabem que, en realitat, el director i més que probable redactor de la crònica no quedà gens satisfet amb la intervenció del president de la junta del centenari: “Borso nos espetó *toda* su insoportable peroración que nadie oyó y fastidió a todos”, hi assegurà.

Finalitzat el discurs presidencial, l'orquestra interpretà diverses peces musicals, i a continuació el secretari del jurat procedí a llegir l'acta amb les 21 obres premiades, corresponents a 9 autors valencians, 8 catalans i 4 mallorquins. Hi varen ser declamades cinc poesies: tres d'autor valencià –dues escrites en castellà i una en català– i dues –escrites en català– d'autor català. Una elecció gens innocent, des del punt de vista territorial i lingüístic. Després de la lectura poètica arribà el torn del president del jurat, Vicent Boix, que amb un discurs de clares tonalitats apologetiques dibuixà la “gegantesca” figura del Conqueridor, i

recordó el cariño que todos en el antiguo reino de Valencia tienen a este rey, lo mismo en nuestra ciudad que en la última aldea, y el respeto con que muchas gentes sencillas le llaman *el Santo*. (*ibid.*)

La cloenda d'aquella “gran festa literària” correspongué a la màxima autoritat política, al governador provincial, que com era d'esperar remarcà el caràcter oficialista i apolític de la cerimònia.

Finalment, cal assenyalar que, a banda d'honorar i engrandir el nom de Jaume I, aquell certamen històric i literari evidencià la voluntat i la capacitat dels escriptors valencians de protagonitzar el moviment literari de la Renaixença, que per aquell temps ja

²⁰ “Sesión apologetica...”. *Las Provincias*, 29 de juliol de 1876.

funcionava amb marxa decidida a Catalunya. Perquè, de fet, i tal com asseverà el *Diario de Valencia*, es tractà d'un acte que

habrá dado a los representantes de las letras lemosinas en los antiguos estados del rey Conquistador una gran idea del culto que en nuestra hermosa ciudad se tributa a las grandes figuras históricas cuyo nombre va unido al esplendor de nuestras antiguas glorias.²¹

Pel que fa a la projectada estàtua al Conqueridor, que fou modelada per l'escultor català Agapit Vallmitjana, cal dir que a causa de múltiples problemes –econòmics, principalment– la seua inauguració es demorà quinze anys, i no pogué realitzar-se fins a juliol de 1891. I que, des de ben aviat, el monument esdevingué un símbol i emblema del valencianisme, i en punt de trobada de nombroses manifestacions cíviques, entre les quals la que té lloc a la ciutat de València cada Nou d'Octubre.

L'aplec de catalans, mallorquins i valencians al monestir de Poblet (1882)

La trobada que el 18 i 19 de maig de 1882 protagonitzaren quinze valencians, tretze catalans i un mallorquí entre els murs del monestir de Poblet, aleshores derruït, és, sens dubte, una de les manifestacions de germanor cultural i interterritorial que tingueren lloc durant el darrer terç del segle XIX. I un dels motius principals perquè s'organitzà fou la de conèixer el lloc on havia sigut enterrat el rei Jaume I, tan estimat i venerat dels catalanoparlants en general i dels valencians en particular. Aquella fou una excursió projectada des de més de dos anys enrere que, ateses les seues particulars característiques, esdevingué la més simbòlica de totes les visites que el Centre Excursionista de Lo Rat Penat portà a terme; ja que, de fet, fou la que més cròniques, comentaris i poemes d'exaltació i d'homenatge provocà (Roca 2008).

Gràcies a això ens és possible, de fet, reconstruir-la amb molt de detall, i també conèixer la identitat dels expedicionaris que la protagonitzaren, i que eren: de la banda valenciana, Teodor Llorente i Olivares, el seu germà Felicíssim, Pasqual Llorente i Falcó –fill de Teodor–, Fèlix Pizcueta, Lluís Gargallo, Lluís Cebrian Mezquita, Josep Vives Ciscar, Josep Martínez Aloy, Bernat Diaz, Enric Burguete, un tal Cantos²² –de qui desconexem el nom de pila–, Leandre Garcia, Josep Brel i Giral, Lluís Doménech i Ferran Reig i Flores; de la catalana, Francesc Matheu i Fornells, mossén Jacint Verdager, mossén Jaume Collell, Àngel Guimerà, Joaquim Riera i Bertran, Josep Balari i Jovany, Anton de Vilar, Emili Vilanova, Antoni Gaudí –l'arquitecte–, Àlvar Verdager, Dionís Baixeras, Manel Pau i Josep Serra i Campdelacreu; i de la mallorquina, Marià Aguiló i Fuster, bibliotecari que fou de la Universitat de València durant el període 1858-1861 (Roca 2007).

Els valencians isqueren de la Ciutat del Túria el dimecres 17 de maig en el tren correu de les 11.45 h, i arribaren a Tarragona a les set de la vesprada. El llarg trajecte transcorregué enmig de converses plaents i relaxades, i, segons Llorente, impulsor de l'excursió i un dels seus cronistes, era tanta l'harmonia i la il·lusió amb què viatjaven que,

²¹ “Certamen apologético...”. *Diario de Valencia*, 30 de juliol de 1876.

²² No he pogut esbrinar la identitat d'aquest personatge de cognom “Cantos”, al qual fan referència quasi tots els cronistes i de qui, gràcies a Verdager 1882, sabem que era “advocat”.

al passar lo caudalós Ebro, [els excursionistes] saludaven ja amb l'esperança als escriptors catalans que en Tarragona els aguardaven per a segellar una volta més la germandat literària e històrica dels dos pobles que aquell riu separa.²³

La major part dels catalans, per la seua banda, es reuniren a Barcelona per a realitzar també el viatge en tren fins a Tarragona, que era el punt de trobada acordat. Com que el trajecte era més curt que el dels valencians, degueren emprendre'l després de dinar. Així es desprén dels comentaris d'Emili Vilanova, que, tot i que no comentà quines persones concretes integraven el grup, sí que afirmà que "l'Antonet Gaudí, que ignoro si pateix flaquetat de memòria, puix no es recordava de si havia menjat postres en lo dinar", aprofità la parada que el tren feia "al Vendrell" per a "comprar un revingut tall de llonganissa"; i també que, quan arribaren a Tarragona, "[Francesc] Matheu ens esperava a l'estació" (Vilanova). En qualsevol cas, és segur que encara no hi eren tots, perquè en les cròniques de Pizcueta es pot llegir que alguns catalans hi aplegaren, procedents de Barcelona, en el tren de les onze i mitja de la nit.

Després de múltiples i afectuoses salutacions, el grup es dirigí a la fonda Europa, on soparen i s'hostatjaren.²⁴ I com que eren tantes les ànsies que els valencians tenien de veure i de conèixer les terres tarragonines, d'iniciar la descoberta humana, cultural i geogràfica, "aquella mateixa nit anàrem –diu Llorente– a visitar la magnífica catedral a la llum dels fanals de gas i de les estrelles del cel".²⁵ La vetlada no donà per a més, i posteriorment els expedicionaris es retiraren a descansar.

L'endemà, dia 18, el grup s'aixecà aviat i, a l'alba, ja era novament a la catedral de Tarragona, "a on lo canonge Collell celebrà la missa en l'altar de Santa Tecla", explicà Alvar Verdaguer (104). Acabada l'eucaristia, només tingueren temps de donar una lleugera mirada a la "rica col·lecció de tapissos que posseeix lo Capítol de Tarragona", ja que a les nou prenen "lo tren de la línia de Reus i Lleida i creuàvem alegres i esperançats l'hermós Camp de Tarragona" (*ibid.*) en direcció a Poblet.

Dues hores després de mamprendre el viatge arribaven a l'estació de l'Espluga, on en una típica casa de posada catalana tenien "preparat l'esmorzar, tan suculent com és propi d'estes muntanyes" (*ibid.*). Segons Àlvar Verdaguer (105), durant l'àpat "fou quan més s'accentuà la cordial intimitat entre els excursionistes, sobretot en lo moment en què lo canonge Collell i en Teodor Llorente se partiren lo *pa de casa*". A la sobretaula, catalans i valencians entonaren la "Cançó dels excursionistes de Lo Rat Penat", que pocs mesos abans havia escrit Llorente i que havia sigut musicada pel mestre Salvador Giner. Un himne la tornada del qual recorda que:

Som gent honrada, som gent tranquil·la,
excursionistes del Rat Penat;
de poble en poble, de vila en vila,
busquem memòries del temps passat.²⁶

²³ X. "Lo Rat-Penat á Poblet". *La Veu del Montserrat*, 27 de maig de 1882 (167-168).

²⁴ F. "La excursión al Monasterio de Poblet". *El Mercantil Valenciano*, 20 de maig de 1882.

²⁵ X. "Lo Rat-Penat á Poblet". *La Veu del Montserrat*, 27 de maig de 1882 (168).

²⁶ Com que la cançó tingué una molt bona acollida entre els excursionistes catalans, la lletra fou reproduïda dies després a *La Veu del Montserrat*, 3 de juny de 1882: 173.

“Després los catalans vàrem donar a conèixer –comenta Riera i Bertran– a nostres amics variades i escaients cançons populars que ens ompliren de goig a tots”.²⁷ Una vegada refet el cos i l’esperit, iniciaren el viatge cap a Poblet, en què segons explicà Pizcueta

unos iban en carruaje, otros preferían el medio de locomoción que immortalizó a Sancho Panza, y los más íbamos a pié, caminando lentamente abstraídos en agradable conversación acerca del monasterio y de las grandezas pasadas que representa.²⁸

En mitja hora hi arribaren, i sense perdre temps ingressaren en les estances del cenobi: “des de les tres de la tarda fins que el sol s’hagué post, estiguérem corrent adelerats, encisats, transportats a altres i a altres mons, [per] aquelles ruïnes que tenen nou interès en sa mateixa destrucció”, assegurà Llorente.²⁹ Inspeccionaren la totalitat dels racons i les galeries del malaguanyat recinte i, fins i tot, “abans de deixar lo monestir volguérem alguns pujar al cim d’una de les torres que flanquegen l’entrada, des d’a on se descobreix una extensa vista de la conca de Barberà”, afegí Àlvar Verdaguer (106). És a dir, les torres bessones de la Porta Reial que, com sabem, “serviren de patró a les de Serrans”³⁰ de València; i que fou el lloc “des d’on silenciosament vàiem caure a la posta el sol”, en paraules de mossén Collell (161).

Amb el crepuscle, els expedicionaris abandonaren les runes monacals i es dirigiren cap a les tres cases que conformaven la masia de Poblet: “cal Francisco, cal Mitger i cal Majordom” (Verdaguer 106), on havien de reparar forces i passar la nit. “Lo sopar fou silenciós; tots estàvem com represos per les impressions agobiadores d’aquella tarda inoblidable”, relatà Llorente.³¹ Amb tot, el ben cert és que l’experiència més interessant encara estava per arribar, ja que Francesc Matheu, Antoni Gaudí, Josep Brel i Dionís Baixeras havien preparat una visita nocturna al monestir de caire novel·lesc: “Dotze mossos amb atxes de cera [és a dir, amb torxes] esperaven nostres ordres per il·luminar los claustres i les voltes del modo que indicaven los pintors Brel i Baixeras, directors d’aquest espectacle sorprenent i mai vist en estes ruïnes” (*ibid.*). Amb la qual cosa s’aconseguí, en opinió de Riera i Bertran, “un efecte màgic i grandios”³² que degué exaltar l’esperit romàntic d’aquells escriptors i artistes.

La visita acabà amb els expedicionaris fortament emocionats, al peu de l’altar major i davant de la imatge de la Mare de Déu cantant la “Salve” montserratina. Tan gran impressió degué produir aquella visita nocturna en la ment dels excursionistes que, a l’hora de ressenyar-la, Riera i Bertran es declarava incapaç “de donar ni una lleugera idea de la solemnitat espontànea i majestuosa –amb la majestat de sa senzillesa i de sa espontaneïtat mateixa– que dirigí tan bé nostre amic Gaudí” (*ibid.*). Acabada la “Salve”, abandonaren el temple resant “les lletanies en grave i ordenada professó que anava recurrent lo claustre” (Verdaguer 1882, 106). Dormiren, relatà Pizcueta, en “los

²⁷ R. “La Renaixensa a Poblet”. *La Renaixensa*, 23 de maig de 1882 (4.036).

²⁸ F. “Excursión al Monasterio de Poblet”. *El Mercantil Valenciano*, 21 de maig de 1882.

²⁹ X. “Lo Rat-Penat á Poblet”. *La Veu del Montserrat*, 27 de maig de 1882 (168).

³⁰ *Ibidem*.

³¹ X. “Lo Rat-Penat á Poblet”. *La Veu del Montserrat*, 27 de maig de 1882 (168).

³² R. “La Renaixensa a Poblet”. *La Renaixensa*, 23 de maig de 1882 (4.037).

aposentos cómodos y limpios que se nos había preparado en las tres únicas casas que forman la pequeña colonia de Poblet”.³³

El dia 19, ben dematí, els expedicionaris pujaren als turons contigus “per a dominar des d’allí l’extens espai d’aquell monàstic alcàsser”. Arribaren fins a la salutífera “Font del ferro”, i de tornada ingressaren novament al monestir. Aquesta vegada el programa marcava temps lliure per a l’estudi, la contemplació i la reflexió. En conseqüència, Llorente explicà que

l’estol excursionista se disgrega i s’espargeix baix aquelles silencioses voltes. Lo pintor pren notes en son àlbum; l’antiquari desxifra i copia alguna inscripció mig esborrada; l’escultor calca algun deliciós detall d’ornamentació; lo poeta se perd en lo laberint de les gòtiques arcades; algun escorcollador inexorable fica la mà en los esportellats sepulcres i nos mostra els ossos dels antics hèroes... i quan sona l’hora de la marxa, se fa difícil arrancar-los a tots a la misteriosa atracció de les ruïnes.³⁴

Després d’abandonar, per última vegada, el conjunt monacal passaren a “cal Francisco”, on havia de tenir lloc el dinar. Finalitzat l’àpat, mamprengueren el camí de tornada a l’Espluga, i des d’allí al monestir de Santes Creus.

Adéu, gloriós i profanat Poblet! Lo Rat Penat te saluda! Baix sa històrica senyera, los paladins de la Renaixença, a Catalunya, a Mallorca i a València, han estret sos fraternals llaços i t’han convertit a tu, sepulcre de tantes glòries, en bressol d’altres patriòtiques esperances (*ibid.*),

exclamà, ple d’emoció, Llorente.

Com evidencien les múltiples cròniques que s’hi publicaren, aquella fou una molt simbòlica trobada impulsada des de València que serví per a reivindicar el simbolisme del monestir de Poblet, en tant que panteó dels antics reis de la Corona d’Aragó –i, singularment, de Jaume I–, i per a refermar les relacions humanes i culturals entre els escriptors i els pobles que la practicaren. Una trobada que en 2008 no volgué renovar el president de la Generalitat Valenciana, en rebutjar la invitació que, amb motiu del VIIIé centenari del naixement de Jaume I, li varen fer els seus homònims de Catalunya, Aragó i les Illes Balears; però que, afortunadament, sí que renoven any rere any la multitud de valencians i valencianes que, en acompliment d’una vell i patriòtic pelegrinatge, es desplacen fins al monestir de Poblet per a visitar la tomba del més cèlebre rei que mai no haja tingut el País Valencià.

El VIIé centenari del naixement de Jaume I (1908)

Pel que fa a la commemoració del VIIé centenari del naixement de Jaume I, que tingué lloc en 1908, cal dir que, a València, no provocà tanta expectació com la celebració de 1876. I això per dues raons: perquè, a diferència del que passava amb els centenaris de la conquesta i de la defunció del rei, no hi havia tradició al respecte, era la primera vegada que s’hi celebrava el natalici del Conqueridor; però, sobretot, perquè el govern municipal de la ciutat de València, aleshores en mans dels republicans blasquistes, s’oposà tant com pogué a festejar la data.

³³ F. “Escursión al Monasterio de Poblet”. *El Mercantil Valenciano*, 21 de maig de 1882.

³⁴ X. “Lo Rat-Penat á Santes Creus”. *La Veu del Montserrat*, 3 de juny de 1882 (175).

De la mateixa manera que havia passat trenta dos anys abans, la iniciativa de celebrar el VII^é centenari del naixement de Jaume I partí del cercle de Teodor Llorente, que tot i trobar-se en un estat de salut delicat encara conservava la intel·ligència i la capacitat d'acció i d'influència que l'havien convertit en líder de la Renaixença valenciana. Així, el 16 d'octubre de 1907 *Las Provincias* al·ludia “al VII centenario del rey D. Jaime I el Conquistador, próximo a celebrarse, y a haberse hablado de conmemorar la gloriosa fecha en Barcelona, Tarragona, Mallorca, Valencia y Vich”. En concret, detallava les activitats que tenia previst realitzar Tarragona, per ser la ciutat “donde hasta la actualidad se ha diseñado más concretamente el programa de festejos”³⁵.

Iniciat l'any del centenari, *Las Provincias* tornà a recordar que “franceses del Mediodía, catalanes, aragoneses y mallorquines” se disposaven a celebrar el natalici, que s'acomplia el 2 de febrer; i que, tanmateix, “en Valencia vamos ya dudando de que se conmemore dignamente”. I això perquè, com hem dit, la celebració havia trobat l'oposició dels blasquistes, que es negaven a retre honors a cap rei, i als qui el diari de Llorente desafiava assegurant que “ello no ha de ser obstáculo para que nosotros honremos la memoria del que libertó a Valencia del poder de los moros”³⁶.

La resposta a les declaracions d'un mitjà històricament vinculat al Partit Conservador no es féu esperar, i l'endemà Fèlix Azzati, director del blasquista i anticlerical diari *El Pueblo*, arremetia contra les pretensions de commemoració de *Las Provincias* a través d'un article titulat “Puerilidades regionalistas”, en què assegurava que “es tan ridículo exaltar la memoria, los hechos del de Aragón, como perder tiempo analizando lo que de condenable tuvo su obra”. Azzati s'erigia en defensor dels drets dels musulmans, i proclamava que

los valencianos fueron arrojados de su casa por los forasteros. Aquí nadie llamó a D. Jaime. Su presencia no suponía más que el paso universal del cristianismo. A Valencia no llegaba a título de más demócrata que los árabes, de más sabio, de más patriota.

Ni la història ni la llengua del poble valencià no li mereixien cap consideració, i és per això que també afirmava: “Aún parecería lógico [celebrar el centenario] si entre nosotros quedase algo suyo, permenente, grande, seductor. Pero ¡aquí no hay nadie que se acuerde de D. Jaime más que para adoquinar versos!” (Azzati 1908).

Tanmateix, no tothom pensava de la mateixa manera, i les dues entitats que en aquell moment animaven el valencianisme cultural –Lo Rat Penat, que agrupava a la branca conservadora, i València Nova, que ho feia amb els elements progressistes– es mostraren decidides a celebrar el natalici de qui consideraven el fundador del poble valencià. Com a resposta a l'article d'Azzati, el setmanari *Renaiximent*, òrgan de la societat València Nova, publicà un escrit en què es denunciava l'actitud i “falta de sentit comú” dels blasquistes, “dels moderns musulms en corbata que hui nos dominen en Valencia”, segons que hi eren descrits. L'articulista els acusava d'indolència i de manca de cultura: “no han fulletjat ningún llibre en sa vida que parle al cor y al cerebell” (Nelet 1908), afirmava. I assegurava que la seua actitud prepotent no aturaria les ànsies de commemoració manifestades pels valencianistes.

³⁵ “El centenario de D. Jaime el Conquistador”. *Las Provincias*, 16 d'octubre de 1907.

³⁶ “Preparando un centenario. La silueta del rey D. Jaime”. *Las Provincias*, 13 de gener de 1908.

I així fou, ja que al cap d'una setmana, la vespra del dia en què s'acomplia el VII^è centenari del naixement de Jaume I, *Renaiximent* dedicà gran part de les seues pàgines a festejar el natalici reial. Visiblement molest per l'actitud blasquista, l'article de portada assegurava que

els mol·les modernistes y exòtichs en que se pretén encloure'l carácter valenciá, naturalment agrait, no permetrán donar expansió com pertoca á este acte d'agraiment y de justicia; pero en lo cor de tot valenciá, en l'ánima de tot bon patrici deu batre'l alé de la generositat y de la grandesa de cor, per a saludar tal fetja y recordar, replet d'entusiasme, al fundador de Valencia, al organizador de la seua nacionalitat, al cimentador de les seues glories.³⁷

Aquell mateix número anunciava algunes de les accions amb què València commemoraria el centenari, i assegurava que “el president del “Centre Regionaliste Valencia Nova” ha conseguit permís del Gobernador y del Alcalde, pera colocar [...] una hermosa corona de flors naturals en el monument del invicte Rey”; i que “l'Arquebisbe ha dispost qu'en la nostra Basílica se cante un solemne Te-Deum, después de misa matjor, pera commemorar tan senyalada fetja”. Finalment, també comunicava que “lo Concell Municipal ha dispost editar un Album en el que apareguen treballs històrics y de la época del Gran Rey, qual tasca ha encomanat al insigne patrici y poeta valenciá En Teodor Llorente”³⁸; un projecte que, a causa de l'avançada edat i el delicat estat de salut del patriarca, no pogué dur-se a terme.

A més del setmanari, l'1 de febrer tres dels diaris amb què aleshores comptava la Ciutat del Túria anunciaren els actes de celebració preparats per a l'endemà. Així, *Las Provincias* donà detalls sobre les festivitats que havien de tenir lloc a Montpeller, ciutat nadiua del rei, i que havien de consistir en una funció religiosa i una gran festa literària³⁹. *El Radical*, portantveu dels sorianistes, facció minoritària republicana no alineada amb els blasquistes, es distanciava dels seus correligionaris amb la inclusió d'un article en què, en referència a la corona que l'endemà tenia previst oferir la societat València Nova, assegurava:

Todos los valencianos deben acudir a este acto patriótico. Y decimos “patriótico”, no porque se festeje la memoria de un rey, que esto es para nosotros lo de menos, sino porque se honra la memoria de un gran legislador de Valencia, como si se festejara a Ausias March, el caballero poeta, o a Llombart, el satírico demoledor.⁴⁰

Finalment, *La Correspondencia de Valencia*, diari vinculat al carlisme, comunicava que l'alcalde, Josep Maestre, havia confirmat l'assistència a l'homenatge

³⁷ J. A. V. “VII Centenari del natalici del Rey En Jaume I”. *Renaiximent* 4 (1908): 1. L'article s'acompanyava de quatre sonets de: Jacint Labaila, Magdalena Garcia Bravo, Lluís Cebrian i Josep M. Puig Torralva.

³⁸ “Les festes del centenari. En Valencia”. *Renaiximent* 4 (1908): 2.

³⁹ “El centenario del rey D. Jaime en Montpellier”. *Las Provincias*, 1 de febrer de 1908.

⁴⁰ “La ceremonia de mañana. A la memoria de un rey”. *El Radical*, 1 de febrer de 1908.

civil a Jaume I, i que havia “invitado a este acto a todos los señores concejales”⁴¹. Cosa que indica que, finalment, els blasquistes havien decidit relaxar la seua postura inicial.

El dia en què s’acomplien els 700 anys del naixement de Jaume I *Las Provincias* publicà una extensa silueta biogràfica que repassava els moments biogràfics més intensos del monarca, i que fou il·lustrada amb un gravat de l’estàtua del Conqueridor⁴². Així mateix, també recordava els dos actes commemoratius previstos per a la jornada, i que Lo Rat Penat, que pensava associar-se a la festa del dia “engalanando sus balcones”⁴³, commemoraria la data més endavant amb una exposició d’art retrospectiu.

Finalment, tant la funció religiosa de la catedral com l’acte cívic del Parterre es portaren a terme amb normalitat i segons els plans previstos. El primer a donar-ne notícia fou el vespertí *La Correspondencia de Valencia*, que explicà que la missa de pontifical i posterior *Te Deum*, iniciats a les 10 del matí en el “templo que el rey D. Jaime recuperó para la Religión Católica”⁴⁴, havien sigut presidits per l’Arquebisbe de València, a qui assistien, entre altres, els canonges ratpenatistes Roc Chabàs i Josep Sanchis Sivera. Així mateix, també detallava la presència de l’alcalde, dels regidors Josep Martínez Aloy i Joan Pérez Lucia, ratpenatistes també, de l’estament militar i de diverses corporacions cíviques, com ara la Lliga Catòlica i Lo Rat Penat.

Posteriorment, al voltant de les 13 hores, tingué lloc l’ofrena de València Nova. Els participants es reuniren a la seu de la societat i desfilaren en comitiva fins al monument del Conqueridor. Segons afirmà *Las Provincias*, “la corona, que fué llevada en un landó, era de flores naturales, muy hermosa. En las cintas de su lazada leíase: «Els regionalistes á lo rey en Jaume»”⁴⁵. Una vegada dipositada, varen ser proferits visques a València, a Espanya i al rei en Jaume, i el director del setmanari *Renaiximent*, Manuel Espinosa Ventura, pronuncià un breu discurs en valencià en què, segons *El Radical*, “puso de manifiesto la carencia de tendencias políticas en aquel acto, que no era otra cosa que un justo homenaje rendido al rey que conquistó Valencia”⁴⁶. L’endemà, el diari *El Mercantil Valenciano*, òrgan d’expressió de la Concentració Republicana, destacà la presència en l’acte de diversos dirigents de València Nova, com ara Josep Maria Puig i Torralba i Miquel Duran i Tortajada, i també de Teodor Llorente, que hi era qualificat com a “decano de los periodistas valencianos”⁴⁷.

Com era d’esperar, la nota discordant fou aportada pel diari *El Pueblo*, que qualificà l’acte realitzat “ante el mamarracho de bronce”, en referència al monument del rei en Jaume, com “una ridícula mojiganga”. “Un grupo de carlistas”, afirmava,

acompañados por algunos señores perturbado[s] por la propaganda (afortunadamente fracasada en Valencia) de los solidarios catalanes, fueron en pequeña y ridícula manifestación a depositar una corona de flores a los pies del caballote de *el Conqueridor*. En eso se entretienen los reaccionarios y los ilusos.⁴⁸

⁴¹ “Información municipal”. *La Correspondencia de Valencia*, 1 de febrer de 1908.

⁴² “D. Jaime I, el Conquistador”. *Las Provincias*, 2 de febrer de 1908.

⁴³ “Valencia”. *Las Provincias*, 2 de febrer de 1908.

⁴⁴ “El rey D. Jaime I el Conquistador”. *La Correspondencia de Valencia*, 2 de febrer de 1908.

⁴⁵ “El centenario del rey D. Jaime”. *Las Provincias*, 3 de febrer de 1908.

⁴⁶ “El centenario de D. Jaime”. *El Radical*, 3 de febrer de 1908.

⁴⁷ “El séptimo natalicio del rey D. Jaime el Conquistador”. *El Mercantil Valenciano*, 3 de febrer de 1908.

⁴⁸ “Noticias”. *El Pueblo*, 3 de febrer de 1908.

Tal era la consideració que les activitats del valencianisme coetani, tant fa si provenien de Lo Rat Penat com de València Nova, mereixia a ulls dels blasquistes. La resposta a *El Pueblo* arribà, novament, a través de les columnes de *Renaiximent*, que a més de reproduir les paraules que el seu director havia pronunciat durant l'acte assegurà que tan sols “los vers valencians” havien festejat el natalici de Jaume I⁴⁹.

El plat fort de la commemoració ratpenatista estava per arribar, i el diari *Las Provincias*, que des de feia trenta anys actuava com a òrgan oficiós de l'entitat cultural, s'ocupà d'anunciar-lo a través de diversos articles. Dolguda per l'escassa entitat de les festivitats commemoratives que l'actitud blasquista havia propiciat, la societat Lo Rat Penat assegurà que la seua pretensió reparadora era realitzar una

Exposición retrospectiva del siglo XV, pero no acudiendo al fácil recurso de acumular objetos de aquella época en varias salas, sino presentando un noble solar valenciano de dicho siglo, en el que se depositarían apropiadamente todos los objetos citados que se conservan en Valencia, galantemente ofrecidos por muchos de sus poseedores (Antaño 1908).

El “solar” on s'ubicaria era el saló gòtic del palau del marquès de la Scala, l'immoble on l'entitat tenia ubicada la seu social, i on en aquell moment s'estaven realitzant obres de restauració per tal de retornar-li la fesomia primigènia.

La mostra hi fou inaugurada el 28 de maig. Els organitzadors asseguraven que el resultat havia sobrepasat el seu propòsit inicial, que era el d'exhibir objectes coetanis de Jaume I, i que s'havia convertit en una magna exposició d'art retrospectiu d'un alt valor històric i artístic. En aquest sentit, la revista *Il·lustració Catalana* manifestà que “s'ha extès la replega a tota l'edat mitjana y encara més avant”, que “la novetat y l'interès principals d'aquest concurs son la manera com s'han exposat les antiguetats recullides”, i que “llur èxit ha estat complert, y tots los que visitan la Exposició, quedan encantats”⁵⁰. A mode d'agraïment i perquè en quedara constància, *Las Provincias* publicà la relació d'objectes i de propietaris que l'havien fet possible.

Finalment cal dir que, a més d'en la ciutat de València, el centenari del naixement del rei en Jaume tingué ressò a d'altres ciutats valencianes, com ara Alcoi, Xàtiva, Vila-real... A Castelló de la Plana, per exemple, el dia 6 de febrer l'històric valencianista Gaetà Huguet presentà un escrit perquè l'Ajuntament, del qual era regidor pel partit republicà, considerara, en paraules seues, “la grand figura del rey demócrata en Jaume I de Valencia, no sols per haver estat lo fundador de Castelló, sino que així mateix per haver otorgat á la nostra Nació la constitució foral més franca del sigle XIII”. La seua proposició commemorativa incloïa dues peticions: que el consistori municipal confeccionara “una senyera que sía fac-simil de la qu'ecsisitx á la metròpoli valentina y qu'els reys de la nostra Nació li donárent com á propia”; i que “sien posats á quatre carrers de la nostra ciutat respectivament los noms dels egregis patricis valencians Francés de Vinatea, Lluís Blanquer, Theodor Llorente y Constantí Llombart” (Huguet 1908).

Finalitzada l'exposició medieval, l'ancià Teodor Llorente, símbol vivent del valencianisme cultural del segle XIX, en féu un balanç agredolç. Calculava que, en una ciutat que s'aproximava als 200.000 habitants, no haurien sigut més de 2.500 els valencians que s'havien pres la molèstia de visitar la mostra, i que això era una prova de

⁴⁹ “L'homenatge á Jaume I”. *Renaiximent* 5 (1908): 1.

⁵⁰ “Lo centenari de Jaume I a Valencia”. *Il·lustració Catalana* 263 (1908): 431.

desagraïment històric i de “general incultura” (89). Molt probablement, que València fóra, en aquell moment, una ciutat políticament controlada pels blasquistes, vehements antimonàrquics, hi havia tingut molt a veure. I si hi havia alguna veu moralment autoritzada a queixar-se’n, era la del patriarca de la Renaixença valenciana, que no sols a València, sinó a la totalitat dels territoris catalanoparlants, fou, i amb diferència, l’intel·lectual vuitcentista que més temps i esforços dedicà a les tres fites que acabem d’analitzar: d’una banda, a proposar i organitzar l’excursió al monestir de Poblet que tingué lloc en 1882; i, d’una altra, a impulsar la commemoració dels centenaris de Jaume I, rei d’Aragó, de 1876 i 1908 (Roca 2010). És a dir, a engrandir el nom, reivindicar el record i perfilar l’aurèola amb què el Conqueridor ha arribat als nostres dies.

Obres citades

- Almela i Vives, Francesc. "Llorente, historiador". *La República de les Lletres* 7 (1936): 15-19.
- Antaño, Juan de. "El centenario del rey D. Jaime. La Exposición retrospectiva de Lo Rat Penat". *Las Provincias*, 13 de març de 1908.
- Azzati, F. "Puerilidades regionalistas". *El Pueblo*, 14 de gener de 1908.
- C[ollell], J. "Festa de germandat". *La Veu del Montserrat*, 27 de maig de 1882: 161.
- Escartí, Vicent J. "La recepció del *Llibre dels feits* a la Corona d'Aragó". *Llibre dels feits del rei en Jaume*. València: AVL, 2010: 61-95.
- . "Els escrits jaumins de l'humanista Bernardí Gómez Miedes (1582 i 1584)". *From Renaissance to Renaissance. (Re)creating Valencian Culture (15th-19th c.)*. Santa Barbara: Publications of eHumanista, 2012: 93-126.
- Ferrando, Antoni. "El *Llibre dels feits del rei en Jaume*. La versió canònica de la crònica jaumina". *Llibre dels feits del rei en Jaume*. València: AVL, 2010: 25-58.
- Ferrando, Antoni i Vicent Josep Escartí. "La memoria de Jaime I entre los valencianos". *Jaime I, memoria y mito histórico*. València: Generalitat Valenciana, 2008a: 111-127.
- . "Estudi introductori". *Llibre dels Fets*. València: Diputació de València, 2008b: 7-43.
- Furió, Antoni. *El rei conqueridor. Jaume I: entre la història i la llegenda*. Alzira: Bromera, 2007.
- Huguet, Gaetà. "Lo moviment valencianiste a Castelló de la Plana". *Renaiximent* 7 (1908): 1-2.
- Igual Úbeda, Antoni. *Història de "Lo Rat Penat"*. València: Ajuntament de València, 1959.
- Llorente, Teodor. "Exposición de Arte retrospectivo dispuesta por «Lo Rat-Penat»". *Almanaque de Las Provincias para 1909*. València: Federico Doménech, 1908.
- Nelet. "D. Jaume I: ab ardiment guerrejà, ab sabiesa legislà". *Renaiximent* 3 (1908): 2-3.
- Roca, Rafael. *Teodor Llorente, líder de la Renaixença valenciana*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2007.
- . *La Renaixença i la Ruta del Cister. L'aplec de catalans, mallorquins i valencians a Poblet, Santes Creus, Valls i Tarragona (1882)*. Valls: Cossetània, 2008.
- . "Teodor Llorente i el certamen en honor de Jaume I (1876)". *Miscel·lània Joaquim Molas* 4. Barcelona: PAM, 2009. 95-121.
- . "València i els centenaris del rei En Jaume (1876 i 1908)." *El rei Jaume I en l'imaginari popular i en la literatura*. Tarragona: URV-UIB, 2010: 133-153.
- Sobrequés i Callicó, Jaume. *El rei Jaume I i la Renaixença als Països Catalans*. Barcelona: Rafael Dalmau, 1981.
- Soler i Godes, Enric. *Jaume I (1276-1876). VIé centenari del seu traspàs*. Castelló de la Plana: Impremta La Gavina, 1982.
- Sunyer, Magí. *Els mites nacionals catalans*. Vic: Eumo editorial, 2006.
- Verdaguer, Àlvar. "Reunió catalanista en Poblet y Santas Creus". *Butlletí de la Associació d'Excursions Catalana* 4 (1882): 103-110.
- Vilanova, Emili. "Notas de viatge. Al senyor Don Joan Sardá". *La Renaixensa*, 28 de maig de 1882 [4.160-4.161].